

**REHAL TRADISIONAL DI PANTAI TIMUR
SEMENANJUNG MALAYSIA: ANALISIS
BAHAN, TEKNIK DAN UKURAN**

***(EAST COAST, PENINSULAR MALAYSIA TRADITIONAL REHAL:
ANALYSIS ON THE MATERIALS, TECHNIQUES AND SIZES)***

**Mohammad Anis Abdul Samad, Zuliskandar Ramli,
Mohd Rohaizat Abdul Wahab &
Ros Mahwati Ahmad Zakaria**

Abstrak

Ajaran Islam dan kitab al-Quran sememangnya tidak dapat dipisahkan. Bahkan, ke mana sahaja Islam diajarkan wajiblah al-Quran turut dibawa bersama. Kecintaan terhadap kitab suci ini telah membawa kemajuan kepada beberapa cabang kesenian yang berkaitannya seperti seni tulisan khat, seni hiasan manuskrip dan seni penjilidan. Tidak ketinggalan, kesenian rehal yang dicipta khas untuk meletakkan al-Quran bagi tujuan bacaan, turut berkembang seiring dengan tersebaranya al-Quran ke seluruh pelosok dunia. Tersebaranya rekaan rehal telah mempelbagaikan reka bentuk dan cara menghiasnya, yang secara tidak langsung mencerminkan identiti seni dan budaya masyarakat yang menghasilkannya. Kajian ini cuba mengenal pasti ciri-ciri khas rehal tradisional di pantai timur semenanjung Malaysia. Fokus perbincangan ialah pada aspek reka bentuk, khususnya tentang bahan, teknik dan ukuran. Sampel kajian diperoleh daripada koleksi muzium, pengukir, selain beberapa surau dan masjid tempatan.

Kata kunci : Rehal, Reka Bentuk, Pantai Timur

Abstract

The teachings of Islam and the holy book of Al-Quran is connected and cannot be separated. Furthermore, wherever Islam is taught, it is compulsory for the Quran to be brought along. The love for this sacred book led to several new developments in some segments of Islamic fine arts, such as calligraphy, manuscript illumination, and binding technology. Not to be left behind, the artistic workmanship of rehal created specifically to hold up the Quran while it was being read also developed further in conjunction with the dispersal of the Quran to all parts of the world. The dispersion of the rehal led to its diversity in shape, form, and ornamentation, indirectly reflecting the artistic identity of the culture(s) behinds its manifestation. This research attempts to identify the distinct characteristics of the traditional rehal in the east coast of peninsula Malaysia. The focus of the discussion is on the aspects of form, specifically in terms of materials used, fabrication techniques, and measurements. The samples used were obtained from museum collections and artisans, as well as from several local mosques.

Key words : Rehal, Design, East Coast

Pengenalan

Rehal adalah sejenis perabot yang digunakan untuk meletakkan al-Quran, kitab suci bagi umat Islam. Biasanya, rehal dibuat daripada sekeping papan yang dibelah dua. Pada bahagian tengah, ada sendi yang membolehkannya dibuka apabila hendak digunakan dan ditutup apabila hendak disimpan. Hughes (1885) menggambarkan rehal sebagai:

“A small book stand made so as to fold up for convenience in travelling, but now is generally used as a book stand in mosques and Muslim schools to support the Quran and other books as the student reads his lesson from them. They are also used in private dwellings.”

Rehal digunakan oleh umat Islam di seluruh pelusok dunia, tidak kira bangsa, muda atau tua, hamba atau raja, miskin atau kaya. Asas reka bentuk rehal hampir sama, namun terdapat kepelbagaian daripada segi bahan, teknik, ukuran dan hiasan yang digunakan. Kepelbagaian ini secara tidak langsung mencerminkan identiti seni dan budaya masyarakat yang menghasilkannya. Kurz (1972) pernah menyentuh tentang perkara ini, katanya:

“...Islam brought it to many parts of the world, and it had several descendants of its own. Ours was not the only type of lectern used in the Islamic world, but certainly the most widespread and the most popular one.”

Jenis-Jenis Rehal

Ada pelbagai jenis rehal yang boleh dibezakan berdasarkan bahan, teknik bukaan dan ciri dwi-fungsi yang ada pada sesebuah rehal. Walaupun sinonim dengan pertukangan dan seni ukiran kayu, ada juga rehal yang dibuat menggunakan bahan lain seperti buluh dan konkrit. Produk-produk rehal yang dibuat daripada logam dan plastik juga boleh didapati dengan mudah di pasaran sekarang. Sesekali, ditemui juga rehal yang dibuat menggunakan bahan mewah, seperti kristal dan jed, dipamerkan dalam muzium-muzium. Malah, dalam kalangan orang awam, terdapat kecenderungan membezakan rehal berdasarkan bahan yang digunakan, contohnya rehal kayu dan rehal plastik.

Kedua, reka bentuk rehal juga boleh dibezakan menurut teknik bukaan yang digunakan. Ada pelbagai teknik bukaan rehal mengikut kesesuaian bahan sama ada kayu, logam atau plastik. Faktor kemahiran pertukangan dan teknologi juga boleh mempengaruhi teknik bukaan yang digunakan.

Selain faktor bahan dan teknik, jenis-jenis rehal juga boleh dibezakan melalui ciri dwi-fungsi yang ada pada sesebuah rehal. Di samping mengekalkan fungsi utamanya sebagai perabot untuk meletakkan al-Quran yang hendak dibaca, rehal moden juga direka dengan ciri dwi-fungsi, antaranya boleh digunakan sebagai meja kecil, mempunyai kotak pada bahagian bawah yang boleh digunakan untuk menyimpan barang, selain ada juga rehal yang boleh diubahsuai menjadi beg.

Kajian lepas

Kajian sebelum ini jelas mengiktiraf rehal sebagai salah satu khazanah kesenian Islam. Cuma, masing-masing mempunyai fokus kajian yang berbeza-beza. Culpan (1968) telah menyumbang daripada segi mendokumentasikan rehal koleksi muzium dan masjid di Turki, yang dibuat sekitar abad ke-13 hingga abad ke-20 Masihi, merangkumi zaman Dinasti Seljuk dan Empayar Uthmaniah. Kurz (1972) memberikan pandangannya tentang asal usul rehal dan penyebarannya ke serata pelusok dunia, antaranya India, Jepun, Nepal, Afrika, Somalia dan Surinam. Menariknya, penggunaan alat ini juga boleh dilihat dalam tradisi agama Kristian, Buddha dan Hindu. Kajian Frembgen & Rossler (1997) pula lebih tertumpu pada aspek reka bentuk, iaitu rehal yang menggunakan teknik dua lapisan (*two-piece Koranstand*), dan empat lapisan (*four-piece Koranstand*).

Di Malaysia, beberapa penulisan tentang rehal juga mempunyai kelainan daripada segi fokus kajian. Wan Ramli (1997), Rashidah (2007) dan Nurul Adlina (2016) menumpukan pada aspek hiasan yang berkait rapat dengan seni ukiran Melayu. Zamre et al. (2011) mendokumentasikan

pelbagai reka bentuk rehal dari dalam dan luar negara. Tenas Effendy (2011) membuat huraian tentang falsafah yang tersirat di sebalik reka bentuk rehal. Akhir sekali, Razman Ramli (2015) cuba meneroka ide-ide baru melalui inovasi dan transformasi reka bentuk rehal. Ringkasnya, kajian tentang rehal bukanlah suatu perkara yang baru dan asing. Pelbagai aspek pernah dibincangkan antaranya asal-usul, reka bentuk, hiasan, falsafah, inovasi dan transformasi reka bentuk rehal.

Kepentingan kajian

Kajian ini cuba mengenal pasti ciri-ciri rehal tradisional di Pantai Timur Semenanjung Malaysia. Usaha ini penting kerana rehal-rehal ini semakin sukar ditemui, kesan lambakan rehal buatan luar negara dan produk-produk rehal moden yang menguasai pasaran tempatan. Jika tiada usaha pelestarian, dikhuatiri warisan ini terus dilupakan atau hilang ditelan arus zaman. Tumpuan perbincangan dalam artikel ini ialah pada aspek teknikal, iaitu bahan, teknik dan ukuran.

Metod

Sampel kajian ini dikumpulkan daripada 14 buah muzium tempatan, 9 orang pengukir dan tukang kayu di sekitar Pantai Timur Semenanjung Malaysia. Sebagai pelengkap, beberapa buah rehal daripada 5 buah masjid lama yang sempat dikunjungi semasa kajian lapangan turut direkodkan, selain koleksi peribadi penyelidik. Jadual 1 menunjukkan lokasi-lokasi yang telah dilawati dan bilangan rehal yang direkodkan. Pendokumentasian dibuat menggunakan kaedah rakaman foto, merekodkan ukuran dan sebarang maklumat berkaitan artifak yang dijumpai.

Jadual 1. Lokasi kajian lapangan dan bilangan rehal yang direkodkan.

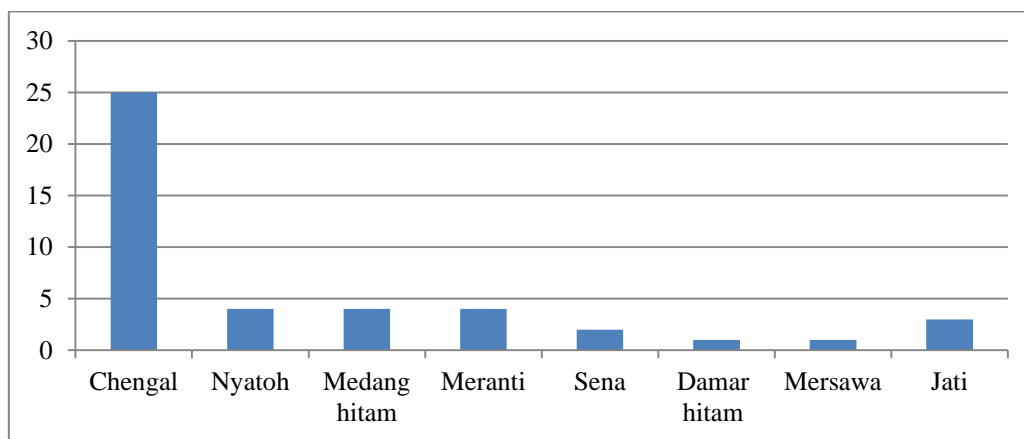
Bil.	Tempat Kajian Lapangan	Jumlah
1.	Muzium Islam Kelantan	6
2.	Muzium Negeri Terengganu	10
3.	Akademi Nik Rashiddin	6
4.	Muzium Negeri Pahang	5
5.	Jabatan Muzium Malaysia (Muzium Negara)	10
6.	Muzium Sultan Alam Shah, Selangor	5
7.	Muzium Seni Asia, Universiti Malaya	1
8.	Muzium Kesenian Islam, Kuala Lumpur	6
9.	Muzium Warisan Melayu, Universiti Putra Malaysia	5
10.	Muzium Etnografi Melayu, Universiti Malaya	5
11.	Galeri Universiti Islam Antarabangsa	1
12.	Institut Latihan Perindustrian, Kuala Terengganu	1
13.	Muzium Perak	1
14.	Terradala (Muzium & Café), Kuala Terengganu	1
15.	Kelantan Woodcaring (Hj. Latif Long)	6
16.	Balai Seni Wanpo (Wanpo)	1
17.	Bakawali Sari Warisan (Norhaiza Noordin)	5
18.	Pakatan Jurukir Tradisional (Salizan Abd. Rahman)	2
19.	Inakraf Woodcaring (Muhaimin Hasbollah)	2
20.	Warisan Craft Wood (Mohamad Mat Nor)	1
21.	Alias Ibrahim, Pulau Duyong, Kuala Terengganu	1
22.	Ariffin Ali, Pulau Duyong, Kuala Terengganu	3
23.	Muhammad Deraman, Kg. Chendor, Kuantan	2
24.	Surau Nibong Pulau Duyong, Kuala Terengganu	5
25.	Masjid Tok Ku Paloh, Kuala Terengganu	3
26.	Masjid Kg. Tuan Kemaman	4
27.	Masjid Hiliran, Kuala Terengganu	1
28.	Masjid Diraja Long Yunus, Langgar, Kota Bharu	3
29.	Tajul Firdaus Tajudin (kolektor)	1
30.	Haji Yahya Abd Rahman (kolektor)	1
31.	Dzafar Dato' Haji Hanifa (kolektor)	1
	Jumlah keseluruhan rehal direkodkan	105

Daripada 105 rehal yang telah didokumentasikan, 27 buah rehal dikenalpasti berasal dari luar negara seperti Indonesia, Thailand, India, Pakistan, Iran dan Turki. Hanya 78 buah rehal yang dikenal pasti buatan Pantai Timur Semenanjung Malaysia digunakan sebagai sampel kajian. Sampel yang diperoleh daripada sumber-sumber terpilih seperti muzium, tokoh-tokoh seni ukir, tukang berpengalaman dan masjid-masjid lama ini dijangka dapat memberikan gambaran umum tentang reka bentuk rehal tradisional di pantai timur semenanjung Malaysia.

Bahan

Maklumat tentang jenis kayu yang digunakan untuk membuat rehal diperoleh daripada pemilik koleksi, pengukir atau tukang yang menghasilkannya. Daripada 78 buah rehal, hanya 44 buah rehal sahaja yang dapat dikenal pasti jenis kayu yang digunakan. Selebihnya, 34 buah rehal daripada koleksi muzium, masjid dan surau sukar dikenalpasti spesies kayu yang digunakan kerana telah diwarnakan dengan cat ataupun varnis, selain beberapa sampel daripada koleksi pengukir yang hanya dapat didokumentasikan dalam bentuk lakaran.

Daripada 44 buah rehal, kayu cengal paling banyak digunakan iaitu sebanyak 25 buah. Ini diikuti kayu tempatan yang lain seperti nyatoh (4 buah), medang hitam (4 buah), meranti (4 buah) dan sena (2 buah). Sesekali, kayu damar hitam (1 buah) dan mersawa (1 buah) turut digunakan untuk membuat rehal. Selain itu, ada juga pengukir yang menggunakan kayu jati yang diimport dari negara jiran (3 buah) (rujuk Rajah 1). Hasil temu bual dan kajian kepustakaan, diketahui ada banyak lagi jenis kayu tempatan yang boleh digunakan untuk membuat rehal, antaranya merbau, balau, seraya, bongor, sepetir, pauh kijang, jelutong dan leban.

Rajah 1. Spesies kayu yang digunakan untuk membuat rehal.

Spesies kayu berbeza antara satu sama lain daripada segi ketumpatan, kekuatan dan ketahanan. Keunikan warna, urat dan ira kayu juga memberikan kesan visual yang berbeza antara satu spesies dengan spesies yang lain. Sehubungan dengan cengal yang menjadi pilihan utama pengukir dan tukang tempatan kerana kelebihan kayu ini ialah pada sifatnya yang keras, tetapi mudah diukir, serta tidak mudah pecah ketika kerja-kerja pembelahan, penorehan dan penebukan kayu. Urat cengal bertindih dan iranya halus. Apabila diketam dan digosok, permukaannya akan berkilat. Cengal juga terkenal dengan sifatnya yang tahan lasak dan tidak mudah dirosakkan oleh kulat dan bubuk. Jika kena gaya, binaan atau barangan menggunakan kayu cengal boleh bertahan beratus tahun lamanya, seperti Masjid Telok Manok di selatan Thailand yang masih tegap berdiri sehingga ke hari ini walaupun usianya sudah menjangkau 300 tahun. Kualiti yang dimiliki membuatkan cengal banyak dimanfaatkan untuk pembinaan masjid, rumah, perahu, alat pertanian, pelbagai barangan keperluan harian dan perabot.

Sementara itu, penggunaan beberapa spesies kayu tempatan lain seperti nyatoh dan meranti memang tidak asing dalam pembuatan perabot. Selain mudah diperolehi, kayu-kayu ini juga menjadi

pilihan kerana sifatnya yang tahan lasak. Ada sesetengah jenis kayu digunakan untuk membuat perabot kerana keunikannya warna, urat dan iranya, seperti kayu mersawa. Selain itu, ada juga kayu menjadi pilihan tukang dan pengukir kerana dikatakan mempunyai "semangat", antaranya kayu medang hitam dan sena.

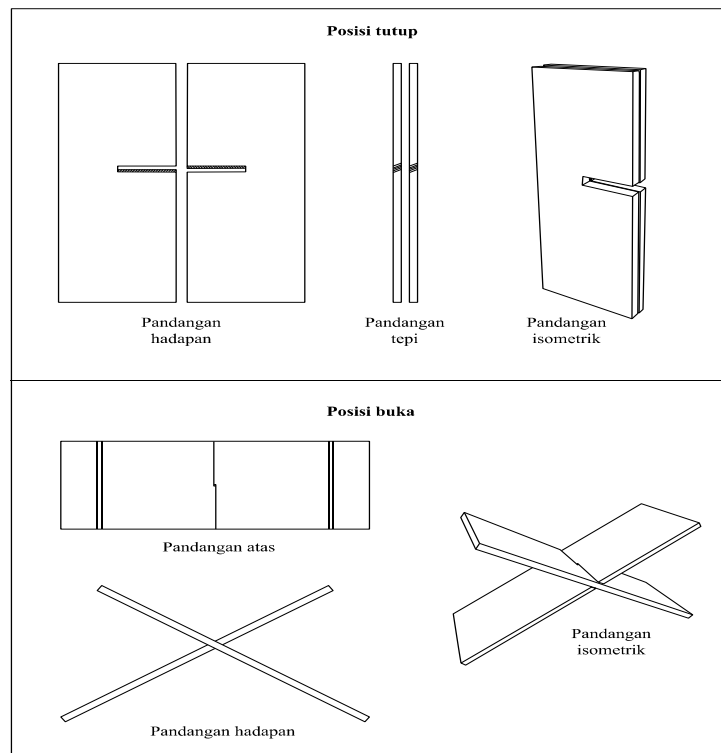
Pendek kata, jenis kayu adalah salah satu ciri yang boleh membezakan perabot buatan tempatan dengan luar negara. Walaupun ada pelbagai pilihan, kayu cengal paling banyak digunakan dalam pertukangan dan seni ukiran Melayu, termasuklah dalam penghasilan perabot seperti rehal. Sebagai bandingan, rehal buatan India dan Pakistan biasanya menggunakan kayu *rosewood*, rehal buatan Uzbekistan banyak menggunakan kayu walnut, dan Indonesia pula terkenal dengan perabot jatinya.

Teknik

Oleh kerana bahan asas pembuatan rehal di Pantai Timur Semenanjung Malaysia adalah kayu, teknik dan proses pembuatan yang digunakan juga adalah bersesuaian dengan bahan kayu. Ada tiga jenis rehal yang ditemui iaitu rehal berjejari, rehal selak dan rehal berlapis. Ketiga-tiganya dibezakan berdasarkan teknik bukaan secara lipatan, tanggam dan gelongsor. Daripada 78 buah rehal yang menjadi sampel kajian, rehal berjejari adalah yang paling banyak ditemui iaitu sebanyak 65 buah (86%). Sementara itu, hanya 4 buah (4%) rehal selak dan 9 buah (10%) rehal berlapis yang terdapat dalam sampel kajian ini.

1. Rehal selak

Daripada segi teknik, rehal selak adalah paling ringkas berbanding teknik bukaan yang digunakan untuk rehal berjejari dan rehal berlapis. Rehal yang dikenali juga dengan nama rehal cantum, rehal selang dan rehal selit ini dibuat menggunakan dua keping papan. Pada bahagian tengah kedua-dua keping papan tersebut dibuat belahan yang membolehkan kedua-duanya dicantum secara bersilang apabila hendak digunakan (rujuk Rajah 2). Apabila tidak digunakan, kedua-dua keping papan yang bercantum boleh dibuka semula untuk disimpan pada tempat yang sesuai.

Rajah 2. Pelan rehal selak

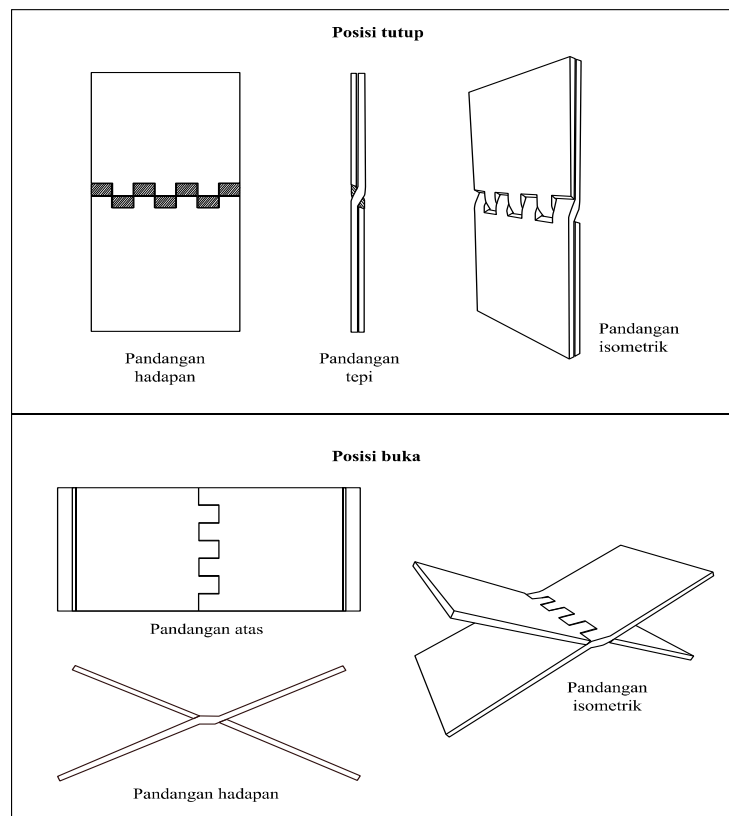
Dalam seni pertukangan Melayu, teknik cantuman sementara ini dikenali sebagai “tanggap”, sebagaimana disebut dalam Ensiklopedia Kraf Malaysia (2012) “...rehal dihasilkan daripada dua keping papan yang ditanggap secara bersilang...”. Istilah “tanggap” merujuk kepada kerja penyambungan, biasanya digunakan dalam pertukangan kayu. Makna lain tanggam ialah “masuk”. Ini merupakan teknik penyambungan kayu yang telah diamalkan oleh orang Melayu terutamanya dalam pembinaan rumah dan istana warisan. Kebitaraan dalam teknik tanggam ini menjadikannya sebagai salah satu daya cipta warisan Melayu yang unggul (Mastor Surat 2009).

2. Rehal berjejari

Satu lagi jenis rehal dikenali sebagai rehal berjejari. Istilah “jejari” biasa digunakan dalam kalangan pengukir tempatan yang membuat rehal, merujuk kepada sendi di bahagian tengah rehal. Ada juga beberapa nama lain bagi rehal ini, antaranya rehal belah, rehal tebuk kuku, dan rehal takuk. Istilah “belah” merujuk pada papan yang dibelah, sementara “tebuk kuku” dan “takuk” merujuk pada cara sendi dibuat, iaitu ditebuk atau ditakuk menggunakan pahat.

Terdapat banyak catatan tentang reka bentuk rehal yang merujuk kepada rehal jenis ini, antaranya Kuhnel (1971) menyebut rehal sebagai “...a folding desk for laying out the Koran...usually made from one piece into two interlocking leaves ...”. Kurz (1972) juga menyebut rehal “...are made of solid wooden boards that move on hinges ...”, sementara Wohrlin (1997) pula menyebutnya sebagai “two-piece Quran stand”, merujuk kepada rehal yang menggunakan teknik bukaan yang sama.

Rehal berjejari dibuat daripada sekeping papan yang dibelah dua. Apabila dibuka, belahan pada bahagian atas membentuk permukaan rehal, sementara belahan pada bahagian bawah membentuk kaki rehal. Bahagian tengahnya dibuat sendi yang berfungsi menyatukan belahan tersebut dan membolehkan rehal dibuka dan ditutup (rujuk Rajah 3).

Rajah 3. Pelan rehal berjejari

3. Rehal berlapis

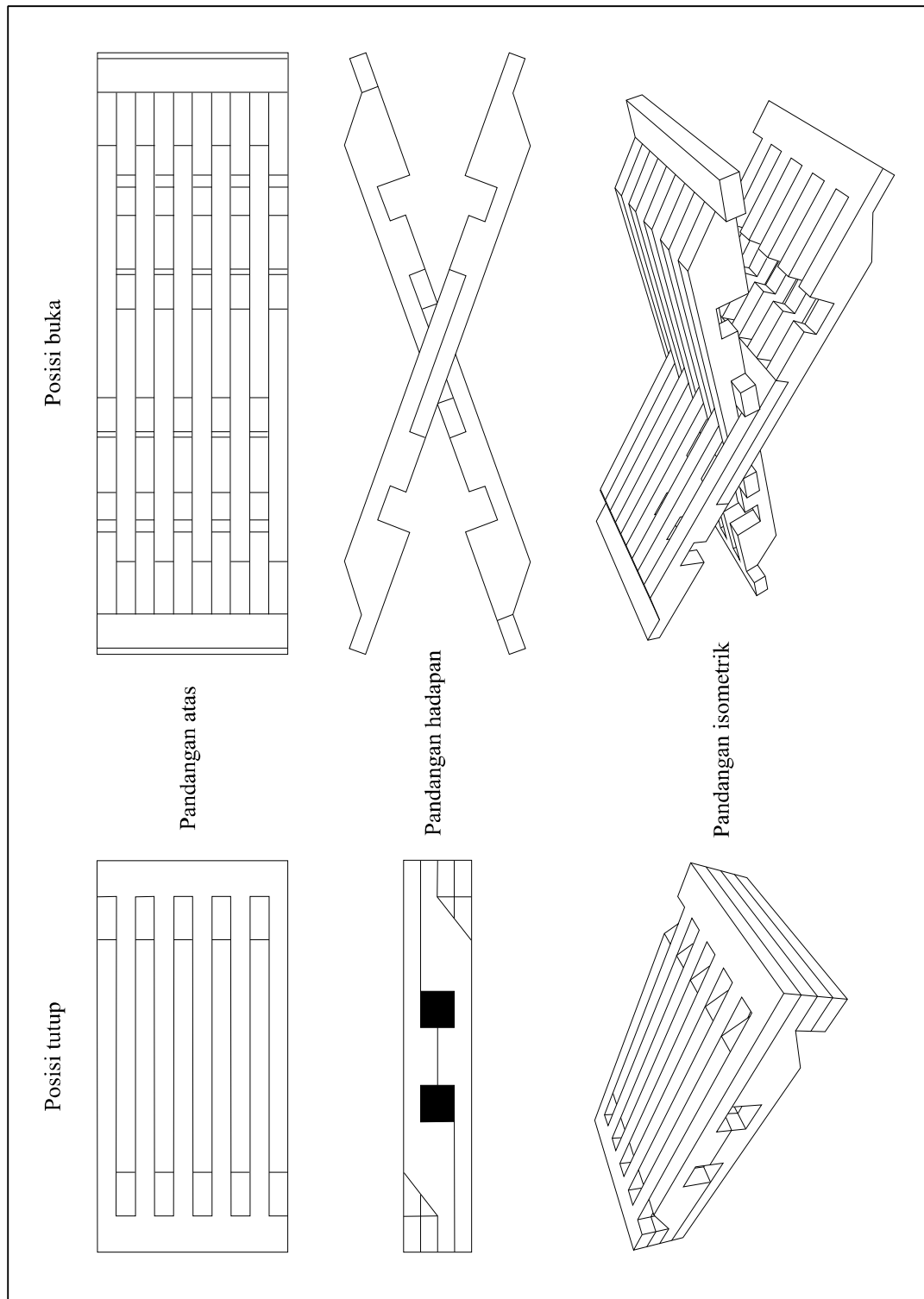
Selain dua teknik bukaan yang dibincangkan tadi, rehal juga boleh dibuka dan ditutup menggunakan teknik gelongsor (*sliding*). Tukang dan pengukir tempatan memanggil rehal yang menggunakan teknik ini sebagai “rehal berlapis” kerana ianya dibuat daripada sekeping kayu yang dibelah menjadi 4 lapisan, namun kesemua lapisan saling bercantum dan tidak terpisah antara satu sama lain. Apabila dibuka dengan cara menggelongsorkan lapisan-lapisan yang ada, 2 daripadanya akan membentuk kaki rehal, sementara 2 lapisan lagi akan membentuk permukaan rehal. Kesemua lapisan yang dibuka akan terkunci antara satu sama lain di bahagian tengah, menjadikan bukaan rehal ini kemas dan kukuh (rujuk Rajah 4). Penemuan 9 buah rehal berlapis dalam koleksi Muzium Negara, Muzium Negeri Terengganu, En. Muhammad Deraman, En. Alias Ibrahim dan En. Ariffin Ali membuktikan kebolehan membuat rehal jenis ini di Pantai Timur Semenanjung Malaysia bukanlah suatu yang baru. Walaupun jarang ditemui, ianya dipercayai telah dibuat dan digunakan oleh masyarakat tempatan sekurang-kurangnya sejak setengah abad yang lalu. Buktinya, rekod perolehan sebuah rehal berlapis koleksi Muzium Negara (nombor pendaftaran E49.1967) menunjukkan artifak ini diperolehi daripada Kemaman, Terengganu pada tahun 1967.

Di luar negara, Louis Dupree (1966) pernah melaporkan tentang penemuan sejenis artifak yang mempunyai ciri-ciri reka bentuk yang sama, di tiga tempat berasingan. Antara lainnya beliau menulis;

“...I cannot believe, and neither could Gustafson, that the Evebo and Tebran (and also the recently identified Qunduz) “puzzles” are bookstands...”

Reka bentuk dan teknik bukaan rehal berlapis juga didapati ada sedikit persamaan dengan rehal tradisional Uzbekistan yang dikenali sebagai *laukb*. Dalam temu bual pada 3 Disember 2016, Mirsaid Nigmatov, seorang pengukir kayu daripada Uzbekistan menjelaskan *laukb* boleh didapati dalam beberapa lapisan samada 4, 6 atau 8. Daripada segi hiasan, *laukb* biasanya diukir atau dilukis dengan motif bunga-bunga. Pembuatannya memanfaatkan bahan mentah dari negara asalnya, khususnya kayu *walnut*. Berbeza dengan buatan tempatan, sampel kajian ini menunjukkan rehal yang dihasilkan tidak melebihi empat lapisan, tanpa hiasan atau ukiran, serta menggunakan kayu tempatan, khususnya cengal.

Kemahiran membuat rehal berlapis diperolehi dengan beberapa cara. Menurut beberapa orang tukang berpengalaman yang ditemui, mereka memperolehi kemahiran ini dengan cara mencuba sendiri berdasarkan contoh yang sedia ada. Kini, dengan adanya pusat-pusat latihan kemahiran seperti Institut Kraf Negara (IKN) dan Institut Latihan Perindustrian (ILP), pembuatan rehal berlapis turut diajarkan secara formal. Pada 15 Mei hingga 30 Jun 2009, IKN Rawang pernah mendapatkan khidmat pakar ukiran kayu dari Uzbekistan, Hj. Rahmatullave Sirajiddin, untuk mempelajari proses pembuatan *laukb*, yang menggunakan teknik empat lapisan dan enam lapisan (Nurzehan 2010). Selain itu, proses dan teknik pembuatan rehal berlapis turut diajarkan sebagai salah satu kemahiran asas kepada peserta Kursus Teknologi Binaan (Berasaskan Kayu) di ILP, Kuala Terengganu.

Rajah 4. Pelan rehal berlapis
(Sumber: Mohd Zaki Ja'afar, Institut Latihan Perindustrian Kuala Terengganu)

Ukuran

Selain bahan dan teknik bukaan, elemen ukuran juga penting dan perlu diberi perhatian dalam usaha mengenal pasti ciri-ciri rehal buatan tempatan. Untuk itu, sampel kajian ini dianalisis daripada segi ukurannya, bermula dengan rehal selak, rehal empat lapis dan rehal berjejari. Tujuan analisis ini adalah untuk melihat kaitan antara saiz rehal dengan saiz al-Quran yang digunakan.

1. Rehal selak

Empat rehal selak dalam sampel kajian ini menunjukkan ukuran sekeping papan rehal selak biasanya lebih kurang 14 sm (lebar) x 39 sm (tinggi). Apabila dipasang, keluasan tapaknya dalam lingkungan 38 x 14 sm², dan ketinggian paksinya pula antara 4 hingga 14 sm (rujuk Jadual 2). Oleh kerana saiznya yang kecil, rehal selak lebih sesuai untuk bahan bacaan bersaiz kecil seperti *muqaddam* yang lazimnya digunakan oleh anak-anak yang baru belajar mengaji. Perkara ini disebut dalam Kamus Melayu (1964) yang mencatatkan "...rehal diperbuat daripada dua keping papan sebagai pelapik Quran tatkala dibaca oleh kanak-kanak sekolah...".

Jadual 2. Ukuran rehal selak

Bil.	No. Katalog	Ukuran tutup (lebar x tinggi)	Luas tapak (panjang x lebar)	Tinggi Jejari / paksi
1.	Rehal Selak 01	14 x 34.5 sm	36 x 14 sm ²	8 sm
2.	Rehal Selak 02	14 x 27.5 sm	17.8 x 14 sm ²	4 sm
3.	Rehal Selak 03	14 x 39.5 sm	38 x 14 sm ²	14 sm
4.	Rehal Selak 04	14 x 39 sm	36 x 14 sm ²	11.5

2. Rehal berlapis

Sementara itu, ukuran rehal berlapis pula didapati besar sedikit daripada rehal selak. Sampel kajian menunjukkan luas tapak rehal berlapis biasanya dalam lingkungan 39 x 20 sm², manakala tinggi jejari / paksinya pula antara 6.5 hingga 11 sm (rujuk Jadual 3). Berdasarkan ukuran yang direkodkan, rehal berlapis didapati lebih sesuai digunakan untuk meletakkan Quran bersaiz sederhana, yang berukuran lebih kurang 19 x 26 sm.

Jadual 3. Ukuran rehal berlapis

Bil.	No. Perolehan	Ukuran tutup (panjang x lebar x tinggi)	Luas tapak (panjang x lebar)	Tinggi Jejari / paksi
1.	LMNT.E.236.80	25 x 17 x 4 sm	39 x 17 sm ²	9 sm
2.	LMNT.E.269.87	23 x 15 x 3.7 sm	31 x 15 sm ²	7 sm
3.	E.387.82	22.5 x 14.3 x 3 sm	33 x 14.3 sm ²	8 sm
4.	E.49.1967	23 x 18.7 x 4.2 sm	32 x 18.7 sm ²	11 sm
5.	E.442.1974	23 x 18 x 5 sm	34 x 18 sm ²	10 sm
6.	APM	22 x 19.7 x 4 sm	34 x 19.7 sm ²	6.5 sm
7.	Pokpin01	23 x 15 x 5 sm	34 x 15 sm ²	9.5 sm
8.	Pokpin02	23 x 15 x 4.5 sm	33 x 15 sm ²	9.5 sm
9.	Pokmad	22.5 x 20 x 6 sm	33 x 20 sm ²	9 sm

3. Rehal berjejeri

Tidak seperti rehal selak dan rehal berlapis, ukuran rehal berjejeri pula didapati lebih pelbagai. Dalam keadaan tertutup, rehal berjejeri yang paling kecil berukuran 14.5 sm (lebar) x 29 sm (tinggi), sementara yang paling besar pula berukuran sehingga 46.5 sm (lebar) x 76 sm (tinggi). Kepelbagaian ukuran ini dipengaruhi oleh saiz al-Quran yang juga pelbagai, dan berubah-ubah mengikut zaman.

3.1 Sebelum abad ke-20 Masihi

Dalam tulisan bertajuk *The Spirit of Langkasuka? Illuminated Manuscripts from the East Coast of the Malay Peninsula*, Gallop (2005) menjelaskan Qur'an gaya Terengganu lazimnya mempunyai ukuran muka surat 32 x 21 sm. Quran gaya Patani pula biasanya kecil sedikit, dengan ukuran muka surat 21 x 16 sm. Sementara itu, Ros Mahwati (2015) dalam kajian bertajuk *Penjilidan Kulit Manuskrip Al-Quran Pantai Timur Sebelum Abad ke-20 Masihi* mengklasifikasikan sampel kajiannya kepada dua kumpulan, iaitu Al-Qur'an Kulit Tekstil (AQKT) dan Al-Qur'an Kulit Merah (AQKM). Ukuran AQKT dalam sampel kajian Ros Mahwati didapati ada persamaan dengan ukuran Qur'an gaya Patani yang disebutkan oleh Gallop. Manakala ukuran AQKM dalam sampel kajian Ros Mahwati juga didapati tidak berbeza dengan ukuran Qur'an gaya Terengganu yang disebutkan Gallop. Selain itu, terdapat al-Quran tulisan tangan bersaiz besar dengan ukuran 43 x 28 sm yang asalnya milik keluarga diraja Terengganu (kini koleksi Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM), tetapi dijaga oleh Muzium Kesenian Islam Malaysia).

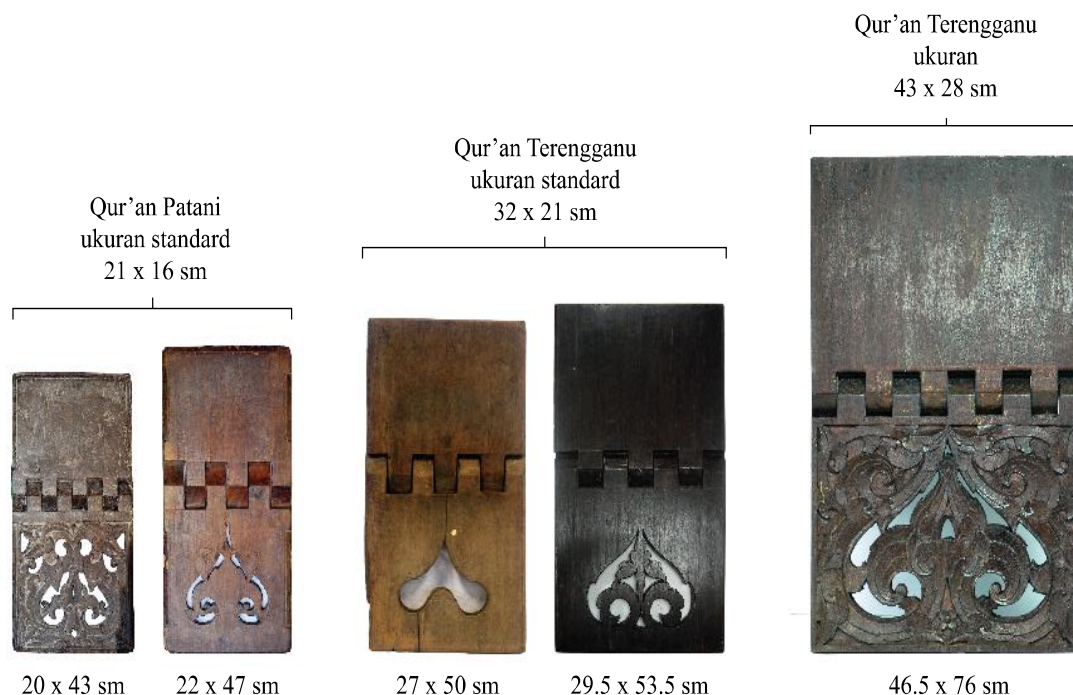
Semasa kajian lapangan di Akademi Nik Rashiddin, Kelantan, penyelidik berpeluang melihat senashkah al-Qur'an gaya Patani diletakkan di atas sebuah rehal berjejeri. Menurut rekod, al-Qur'an ini dibuat pada akhir abad ke-18 Masihi, sementara rehalnya pula pada awal abad ke-19 Masihi. Sekilas pandang, kedua-duanya nampak sepadan. Ukuran permukaan rehal adalah sama dengan saiz al-Quran yang diletakkan di atasnya. Setelah diteliti, al-Quran gaya Patani yang berkulit lembut memang perlu diletakkan di atas permukaan rehal yang sama atau besar sedikit daripada saiz al-Quran, supaya lembaran-lembaran muka suratnya tidak rosak akibat meleding, jika diletakkan di atas permukaan rehal yang lebih kecil. Sampel kajian menunjukkan 6 buah rehal berjejeri yang dibuat sekitar abad ke-18 dan ke-19 Masihi, mempunyai persamaan daripada segi saiz dan ragam hias. Kemungkinan besar, rehal-rehal ini untuk dipadankan dengan al-Quran gaya Patani yang dibuat sebelum abad ke-20 Masihi.

Berbeza dengan al-Qur'an gaya Terengganu, ukurannya besar sedikit iaitu 32 x 21 sm, dan dijilid menggunakan kulit tebal dan keras. Keadaan ini secara tidak langsung dapat memelihara lembaran dalam sesebuah nashkah daripada meleding apabila dibuka. Jadi, ukuran permukaan rehal dengan saiz al-Quran tidak semestinya sama. Biasanya permukaan rehal kecil sedikit, asalkan sesuai untuk menampung al-Quran yang diletakkan di atasnya. Dalam sampel kajian, ada 2 rehal berjejeri yang dibuat sebelum abad ke-20 Masihi yang sesuai dipadankan dengan saiz al-Quran gaya Terengganu.

Dalam koleksi Muzium Negeri Terengganu, ada sebuah rehal berjejeri (nombor pendaftaran LMNT.E.69.84) yang besar, berukuran 46.5 x 76 sm. Berdasarkan gaya ukiran, kemungkinan ia dihasilkan sekitar abad ke-18 atau ke-19 Masihi. Pemilikannya pula boleh dikaitkan dengan golongan pemerintah berdasarkan tataan perak yang terdapat pada permukaannya. Penyelidik berpendapat, rehal ini adalah padanan kepada sebuah al-Quran gaya Terengganu (nombor pendaftaran 2012.13.6) berukuran 43 x 28 sm, koleksi JAKIM yang disimpan di Muzium Kesenian Islam Malaysia. Quran bersaiz besar ini asalnya disalin untuk Sultan Zainal Abidin II, yang memerintah Terengganu pada 1793-1808 Masihi. Selain berpadanan, setakat ini belum ditemui al-Qur'an dan rehal tempatan sezamannya yang bersaiz besar seperti kedua-duanya. Untuk kepastian, kajian lanjut perlu dijalankan, terutamanya daripada aspek sejarah dan asal usul kedua-dua artifak ini.

Ringkasnya, sebelum abad ke-20 Masihi, al-Quran tulisan tangan di Pantai Timur boleh didapati dalam dua saiz yang piawai, iaitu 32 x 21 sm dan 21 x 16 sm. Selain itu, ada satu lagi al-Qur'an tulisan tangan gaya Terengganu bersaiz besar dengan ukuran 43 x 28 sm. Daripada segi

ukuran, rehal berjejari yang dihasilkan juga didapati berpadanan dengan saiz al-Quran yang ada pada zaman itu. Ini digambarkan seperti dalam Rajah 5.

Rajah 5. Saiz rehal pantai timur sebelum abad ke-20 Masehi

3.2 Selepas abad ke-20 Masihi

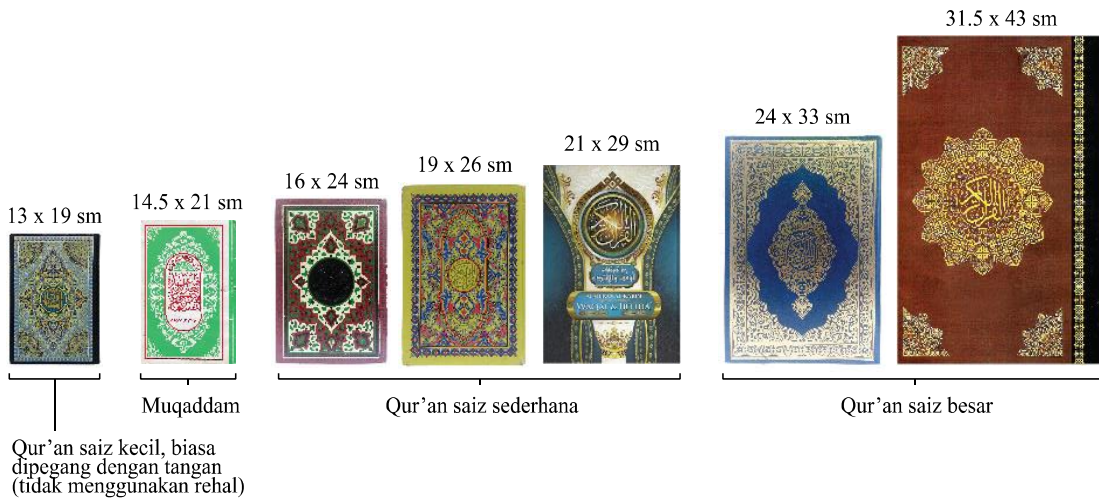
Perkembangan teknologi percetakan pada pertengahan abad ke-19 membuatkan penyalinan al-Quran secara tulisan tangan mula ditinggalkan secara perlahan-lahan. Kemajuan ini secara tidak langsung menyaksikan lebih banyak saiz al-Quran dikeluarkan. Al-Qur'an bercetak selepas abad ke-20 Masihi boleh dibahagikan kepada tiga kumpulan berdasarkan saiz kecil, sederhana dan besar (rujuk Rajah 6).

Sampel kajian menunjukkan ukuran rehal berjejari selepas abad ke-20 Masihi juga pelbagai dan boleh dibahagikan kepada tiga kumpulan berdasarkan saiz kecil, sederhana dan besar. 19 buah rehal berjejari yang diletakkan dalam kategori saiz kecil menunjukkan yang paling kecil berukuran 14.5 x 29 sm. Apabila dibuka, luas tapaknya merangkumi 26 x 14.5 sm². Ketinggian jejarnya tidak lebih 8 sm dari paras lantai, dan bilangannya pula antara 5 hingga 7 jejari. Seperti rehal selak, rehal berjejari saiz kecil juga lebih sesuai untuk bahan bacaan saiz kecil, seperti *muqaddam*, yang biasanya dibaca oleh kanak-kanak yang baru belajar mengaji.

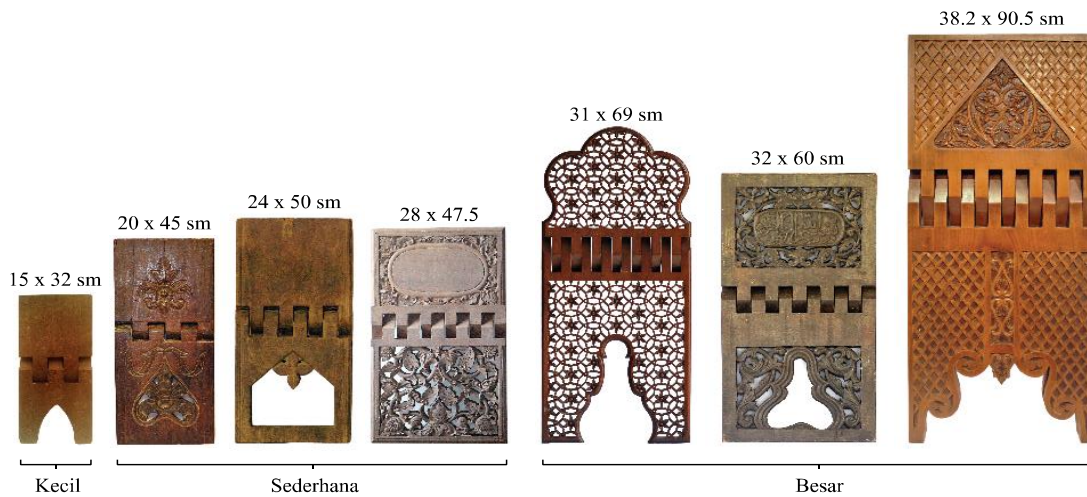
Sementara itu, ada 41 buah rehal berjejari diletakkan dalam kumpulan bersaiz sederhana. Dalam keadaan ditutup, rehal-rehal ini berukuran antara 17 sm (lebar) x 35 sm (tinggi), sehingga 29.5 sm (lebar) x 63 sm (tinggi). Apabila dibuka, luas tapaknya berukuran antara 17 x 30 sm² sehingga 29.5 x 62.5 sm². Ketinggian jejarnya sekitar 8 hingga 16.5 sm dari paras lantai, dan bilangannya juga pelbagai, bermula dengan 5 sehinggalah kepada 15 jejari. Walaupun terdapat perbezaan ukuran, rehal-rehal ini diletakkan dalam satu kumpulan kerana penggunaannya berkait rapat dengan *al-Qur'an* bersaiz sederhana yang biasa digunakan oleh orang ramai.

5 buah rehal berjejari yang diletakkan dalam kumpulan rehal bersaiz besar pula menunjukkan ukuran tutup bagi rehal bersaiz besar adalah antara 30 sm x 61 sm sehingga 42.5 sm x 94 sm. Apabila dibuka, luas tapaknya pula antara 30 x 57 sm² sehingga 42.5 x 100 sm². Tinggi jejari rehal bersaiz besar adalah antara 14.8 sm hingga 26.5 sm, manakala bilangan jejarnya boleh bermula

daripada 9, dan yang paling banyak sehingga 17 jejari. Gambaran tentang saiz rehal pantai timur selepas abad ke-20 Masihi, boleh dirujuk dalam Rajah 7.

Rajah 6 - Variasi saiz al-Qur'an bercetak selepas abad ke-20 Masihi.

Rajah 7 - Pelbagai saiz rehal di pantai timur selepas abad ke 20 Masihi

Kesimpulan

Rehal di Pantai Timur Semenanjung Malaysia lazimnya dibuat daripada kayu. Dalam kalangan tukang dan pengukir tempatan, kayu cengal menjadi pilihan berbanding kayu-kayu lain, termasuklah dalam pembuatan rehal. Ada tiga jenis rehal dikenali berdasarkan teknik bukaan yang berbeza, iaitu rehal selak, rehal berjejari dan rehal berlapis. Rehal selak memanfaatkan teknik tanggam yang ada dalam seni bina Melayu. Rehal berjejari menggunakan elemen sendi untuk membolehkan papan rehal dibuka dan ditutup secara lipatan. Rehal berlapis pula menggunakan teknik gelongsor (*sliding*) untuk membuka dan menutup papan rehal. Kepelbagaian teknik ini menunjukkan kebolehan tukang Melayu memanfaatkan teknologi yang ada, dengan sedikit penyesuaian dan penambahbaikan mengikut gaya dan citarasa tempatan.

Kajian ini membuktikan saiz rehal dibuat untuk disesuaikan dengan saiz al-Qur'an yang diletakkan di atasnya. Semakin besar sesebuah al-Qur'an, semakin besarlah juga rehal yang diperlukan untuk menampung saiz dan berat al-Qur'an tersebut. Sebelum abad ke-20 Masihi, rehal

di Pantai Timur dibuat untuk dipadankan dengan al-Qur'an tulisan tangan pada zaman tersebut iaitu Qur'an gaya Patani (21 x 16 sm), Qur'an gaya Terengganu (32 x 21 sm) dan Qur'an diraja Terengganu (43 x 28 sm). Selepas abad ke-20 Masihi, muncul pelbagai saiz al-Qur'an hasil kemajuan teknologi percetakan. Secara tidak langsung, saiz rehal yang dihasilkan juga pelbagai, sehingga boleh dibahagikan berdasarkan saiz kecil, sederhana dan besar. Rehal kecil biasanya untuk meletakkan bahan bacaan bersaiz kecil, seperti *muqaddam* ataupun buku *Iqra'*, yang biasanya dibaca oleh kanak-kanak yang baru belajar mengaji. Rehal bersaiz sederhana untuk al-Qur'an bersaiz sederhana yang digunakan oleh kebanyakan orang dewasa. Sementara rehal besar pula untuk al-Qur'an bersaiz besar yang pemilikannya biasanya boleh dikaitkan dengan golongan diraja, pemerintah dan institusi, seperti masjid ataupun universiti.

Rujukan

- Culpan, Cevdet. 1968. *Rahleler*. Istanbul: Milli Egitim Basimev.
- Frembgen, Jurgen W. & Rossler, Elisabeth. 1997. *Transformationen – der Koranstander*. Munich: Five Continents Museum.
- Gallop, Annabel Teh. 2005. The Spirit of Langkasuka: Illuminated Manuscripts From The East Coast Of The Malay Peninsula. *Indonesia and the Malay World* 33(96).
- Hughes, Thomas Patrick. 1885. *A Dictionary Of Islam*. Lahore: Premier Book House.
- Ismail Said & Ahmad Saifuddin Abdullah. 2001. *Spesies-Spesies Kayu Dalam Seni Ukiran Melayu*. Skudai: Penerbit Universiti Teknologi Malaysia.
- Kuhnel, Ernst. 1971. *The Minor Arts of Islam*. Terj. Katherine Watson. New York: Cornell University Press.
- Kurz, Otto. 1972. Folding Chairs and Koran Stands. In R. Ettinghausen (ed.). *Islamic Art in the Metropolitan Museum of Art*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Louis Dupree. 1966. *Pakistan, 1964-1966 Part 1*. USA: American Universities Field Staff.
- Mastor Surat. 2009. Tanggam. Dlm. Che Husna Azhari (pnyt.). *Sains dan Teknologi Alam Melayu*. Bangi: Institut Alam dan Tamadun Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Nurul Adlina Adlina Abdul Mutalib. 2016. Malay Traditional Wooden Rehal In Malaysia. Dissertation for Master of Art and Cultural Management, Faculty of Art & Design, Universiti Teknologi MARA.
- Nurzehan Adli Mohamad. 2010. Pakar Ukiran Kayu dari Uzbekistan Bimbing Tenaga Pengajar Hasil Rehal Berukir Tradisional. *Buletin IKN*. 1: 17-19.
- Rashidah Binti Mohd. Nuri. 2007. Seni Ukir Islam: Kajian Ke Atas Motif Hiasan Dan Penggunaan Rehal Di Kalangan Umat Islam Di Malaysia. Latihan Ilmiah Jabatan Sejarah dan Tamadun Islam, Akademi Pengajian Islam, Universiti Malaya.
- Razman Ramli. 2015. Foldable Furniture Design Inspired by Traditional Malay Rehal. Dissertation for Master of Arts (Design Technology), Faculty of Arts & Design, Universiti Teknologi MARA.
- Ros Mahwati Ahmad Zakaria. 2015. Penjilidan Kulit Manuskrip Al-Quran Pantai Timur Sebelum Abad ke-20 Masihi: Kepandaian dan Harta Intelektual Tempatan. Tesis Doktor Falsafah, Institut Alam dan Tamadun Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Shamsu'd-Din bin Muhammad Yunus. 1964. *Kamus Melayu: Ma'na Perkataan Melayu*. Kuala Lumpur: Sinaran.
- Tenas Effendy. 2011. *Serba Sedikit Tentang Rehal. Katalog Rehal*. Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya.
- Wan Ramli Wan Mohamad. 1997. Rehal: Seni Ukiran Melayu Yang Bertahan. *Dewan Budaya*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa & Pustaka. April.
- Wohrlin, Traugott. 1997. Studien zur technik und gestaltung Zweiteiliger koranstander. *Transformationen – der Koranstander*. Munich: Five Continents Museum.
- Zainal Abidin Che Pa (Ketua Editor). 2012. *Ensiklopedia kraf Malaysia*. Kuala Lumpur: Perbadanan Kemajuan Kraftangan Malaysia.
- Zamre Abu Hassan, Mohammad Nazzri Ahmad, Mohammad Anis Abdul Samad. 2011. *Katalog Rehal*. Kuala Lumpur: Akademi Pengajian Melayu, Universiti Malaya.

Mohammad Anis Abdul Samad
Kurator
Muzium Etnografi Melayu,
Universiti Malaya
Email: anis_samad@um.edu.my

Zuliskandar Ramli (Ph.D)
Timbalan Pengarah/Prof. Madya
Institut Alam dan Tamadun Melayu (ATMA),
Universiti Kebangsaan Malaysia,
43600 Bangi, Selangor
Email: ziskandar2109@gmail.com

Mohd Rohaizat Abdul Wahab
Pegawai Sains
Institut Penyelidikan Matematik,
Universiti Putra Malaysia
Email: rohaizat@upm.edu.my

Ros Mahwati Ahmad Zakaria (PhD)
Felo Penyelidik
Institut Alam dan Tamadun Melayu,
Universiti Kebangsaan Malaysia
Email: rosmahwati@ukm.edu.my